

درباره نوغان ۱۴ و کوچه‌ای که مشه‌دی‌های بسیاری آن را می‌شناسند

بالا رفتن از پله خاطرات در «کوچه پله»

رضا سلیمان‌نوری اشاید مهم‌ترین داستان درباره نوغان ۱۴ کنونی، نام آن باشد. این کوچه که دراصل از سه کوچه مختلف تشکیل شده، به‌دلیل ساختار خاص محدوده اتصال این سه کوچه به‌هم به نام «کوچه پله» معروف شده است؛ امری که می‌توان از آن به‌عنوان یک استثنا در نظام کوچه‌بندی مشهد و شاید ایران نام برد. این استثنا بودن به‌این دلیل است که در نظام کوچه‌بندی ایرانی، معمولا شیب کوچه در ابتدا یا انتهای آن قرار دارد؛ به همین دلیل به کوچه‌هایی که برای رفع این اختلاف ارتفاع در یکی از دو سر آن‌ها تعدادی پله تعبیه شده است، کوچه پله گفته می‌شود. نوغان ۱۴ هم از این ویژگی بهره می‌برد، با این تفاوت که پله‌های کوچه پله نوغان مشهد در بخش انتهایی این کوچه قرار دارد. اما این بخش، خود در وسط بخشی از یک کوچه دیگر قرار گرفته است. به‌عبارت بهتر، کوچه‌های واقع‌شده در نوغان ۱۴ در مقطع میانی آن قرار گرفته‌اند. دلیل این امر هم تغییرات ساختاری رخ داده در طول زمان در کوچه پله است؛ زیرا در سال‌های نیمه نخست سده چهاردهم خورشیدی (درست در امتداد بخش شرقی کوچه که از نوغان منشعب می‌شود)، کوچه دیگری به نام «یخدان»، وجود داشته که به‌دلیل ساخت‌وساز در انتهای آن، بن‌بست شده و ساختار خاص کنونی این کوچه شکل گرفته است. ناگفته‌نماند که در ابتدای کوچه پله، از ورودی کوچه کهن حمام‌باغ که اکنون نام شهید قائمی، نیز در ناب‌لوی ابتدای آن دیده می‌شود، نام «شهید قائمی» حک شده است.

موقعیت کوچه پله بر روی نقشه سال ۱۳۳۳ خورشیدی

نام: پله، نوغان ۱۴،قائمی ۴

بنای آموزشی تخریب شده: دبستان محمد داوودی

بنای مذهبی: حسینیه جان‌نثاران قاسم‌ابن‌الحسن^(ع) متوسلین به‌دو طفلان زینب^(س) نوغان

چهره‌های شاخص: محمد حسین طحان، عباس ناجی اصغری معروف به‌عباس نادر، سید مؤذنی، اخلاقی، بهادری، پهلوان، موسوی

شهیدان: محمد جواد رستگار مقدم، محمد مخیر ایرانی،

سید حسین عصمتیان، سید محمد عصمتیان و تقی بافندگان مجاور

اثر ارزشمند: درخت توت صدساله

معماری ارزشمند: پله‌های هفت گانه کوچه پله، کوچه آشتی کنان

کوچه پله امروزی

کوچه پله در سال‌های بعد، تغییر بسیار خاصی را به خود نمی‌بیند اما به‌دلیل تغییرات رخ داده در بافت اطراف حرم مطهر رضوی، ساختار نسکونی آن بسیار متفاوت شده است. اکنون بخشی نخست کوچه یا همان مسیر شرقی غربی منشعب از راسته کوچه نوغان، بیشتر محدوده‌ای اقامتی و ژائریذیر است اما دو بخش دیگر کوچه به‌ویژه مسیر غربی شرقی(منشعب از کوچه حمام‌باغ) فضایی به شدت مسکونی دارد و ساکنان بیشتر پلاک‌های آن برخلاف بخش نخست، مشه‌دی هستند.

اکنون بخش نخست این کوچه یا نوغان ۱۴ که روزگاری کاروان‌سرا بوده است، خود میزبان چهار فرعی بن‌بست است. نکته درخورتوجه، وجود قدیمی‌ترین درخت کوچه است که در حیاط منزلی در ابتدای یکی از فرعی‌ها(فرعی سوم جنوبی) قرار گرفته است و یگانه یادگار باقی‌مانده از زمان باغ بودن این محدوده است. در فرعی جنوبی‌شمالی هم هرچند پله‌ها را برای آسانی رفت‌وآمد مردم با آسفالت پوشانده‌اند، با اندکی تأمل به‌راحتی هفت پله قابل شناسایی است. همچنین ساختار خانه‌های این بخش از کوچه، از هر دو بخش دیگر قدیمی‌تر جلوه می‌کند. بخش سوم کوچه یا همان فرعی غربی شرقی منشعب از کوچه حمام‌باغ نیز دارای ویژگی‌های خاص خود است. نخستین فرعی شمالی این کوچه پس از گذر از پله‌ها، یکی از مصداق‌های کامل «کوچه آشتی‌کنان» در مشهد است. این کوچه که ازسوی دیگر به نوغان ۱۶ یا همان کوچه پشت دبیرستان حاج تقی مرتبط است، با عرضی نزدیک به یک متر، مسیری را تشکیل داده است که در آن، دو انسان به‌سختی از کنار هم رد می‌شوند. همچنین فرعی بعدی شمالی این بخش کوچه پله با قرار داشتن یک در قدیمی در انتهای آن و سایبانی از گل برس بر بخشی از کوچه، دارای نمایی است که چشم هر بیننده‌ای را به خود خیره می‌کند. سرانجام باید گفت تنها بنای مذهبی کوچه یعنی حسینیه جان‌نثاران قاسم‌بن‌الحسن^(ع) متوسلین به دو طفلان زینب^(س) نوغان، نیز در این بخش قرار دارد.

نمایی از کوچه پله

کوچه پله؛ قبل از سده معاصر

از کوچه پله هیچ رد و نشانی در اسناد و مدارک باقی‌مانده از دوران قاجار وجود ندارد؛ زیرا برابر نقشه دالمج(ترسیم‌شده به‌سال ۱۲۴۸ خورشیدی)، آن دوران کوچه حمام‌باغ و محدوده ابتدایی کوچه کنونی پله، به فضای سبز بزرگی که در این نقشه با نام «باغات مشجر متفرقه» ثبت شده است، به پایان می‌رسد و به‌عبارت بهتر، کوچه پله در آن زمان، بخشی از باغات سرسبز شهر(قبل از برج وباروی آن) بوده است. همچنین هیچ اثر و نشانی از این کوچه از سمت نوغان دیده نمی‌شود و این محدوده نیز با عبارت «محوطه جات متفرقه سبز» نشان داده شده است.

کوچه پله در نقشه هرتسفلد که اواخر دوران سلطنت احمدشاهی ترسیم شده و بیانگر وضعیت مشهد در پایان سده سیزدهم خورشیدی است، بازهم وجود خارجی ندارد. در این نقشه باوجود گسترش هر دو راسته کوچه حمام‌باغ و نوغان به‌سمت شمال، باز در محل کنونی کوچه‌پله، فضایی باز وجود دارد که نشان دهنده باقی ماندن همان فضای سبز قبلی در این محدوده است.

تولد تا بلوغ کوچه پله

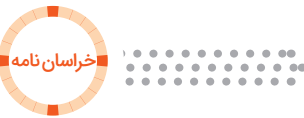
نخستین ردپای کوچه پله در نقشه‌های شهری مشهد را می‌توان در نقشه ۱۲۳۵ خورشیدی پیدا کرد. در این نقشه، کوچه‌پله دومین مسیر شرقی انشعایی از کوچه حمام‌باغ(هنگام ورود به این کوچه از سمت شمال) است. کوچه پله همچنین در آن دوران، شامل مسیری غربی شرقی(با پنج فرعی شمالی و سه فرعی جنوبی) است که دو فرعی شمالی این مجموعه به نخستین کوچه شمالی منشعب‌شده از راسته کوچه حمام‌باغ(بعدها به کوچه پشت دبیرستان حاج تقی معروف شد) مرتبط بودند و آخرین فرعی جنوبی کوچه هم به محدوده گودی که یخدان بزرگ نوغان در آن مستقر بوده، ختم می‌شده است. کوچه پله درباره زمانی ۱۲۳۵ تا ۱۳۳۳ خورشیدی که نقشه بعدی مشهد ترسیم می‌شود، تغییرات بزرگی می‌یابد. تاحدی‌که می‌توان مدعی شد ساختار کنونی کوچه در آن زمان شکل گرفته و به‌اصطلاح کامل شده است. در نقشه سال ۱۳۳۳ خورشیدی، این کوچه دیگر، مسیری که از طریق کوچه پشت دبیرستان به راسته کوچه نوغان مرتبط می‌شد، نیست و خود به‌صورت مستقل با کوچه نوغان مرتبط بوده است. به‌عبارت بهتر در این سال کوچه پله، شامل فرعی غربی شرقی منشعب از کوچه حمام‌باغ، فرعی جنوبی‌شمالی مرتبط با انتهای کوچه یخدان و فرعی شرقی غربی منشعب‌شده از راسته کوچه نوغان بوده است که در انتهای محدوده یخدان که ارتفاع کمتری از سایر مناطق اطراف داشته است، به‌هم متصل می‌شده‌اند. این درست همان نقطه تلاقی کنونی این سه کوچه با هم و محل قرار گرفتن پله‌های هفت‌گانه کنونی کوچه است. این سه کوچه در آن دوران، هرکدام شرایط فیزیکی خاص خود را داشته‌اند. کوچه غربی شرقی منشعب از راسته کوچه حمام‌باغ مانند گذشته، دارای پنج فرعی شمالی و سه فرعی جنوبی بوده است که از این بین، دو فرعی شمالی به کوچه پشت دبیرستان ختم می‌شده‌اند. کوچه میانه یا همان مسیر جنوبی‌شمالی، ادامه آخرین مسیر فرعی شمالی کوچه قبلی بوده است و به انتهای کوچه یخدان مرتبط می‌شده و سرانجام کوچه شرقی غربی منشعب از نوغان در آن دوران، یک راسته کوچه بدون فرعی بوده است.

چهره‌های شاخص کوچه

خانواده‌های بسیاری در عمر حدود نودساله کوچه پله، ساکن آن بوده‌اند که برخی از آنان پس از مدتی برای همیشه از آنجائفل مکان کردند. ولی فرزندان ونوه‌های برخی دیگر هنوز هم ساکن منازل این کوچه هستند. خانواده طحان یکی از خانواده‌های قدیمی کوچه است که بزرگ خانواده یعنی محمدحسین طحان با بیش از ۱۰۰ سال سن، هنوز هم آنجا زندگی می‌کند. کرلایی عباس ناجی اصغری، معروف به «عباس گوشی»و همچنین «عباس نادر»، پهلوان قدیمی محله نوغان که حدود دوازده سال از محافظان آیت‌ا...العظمی قمی بود، نیز تا هنگام فوتش در سال ۱۳۹۷ ساکن این کوچه بود و از قدیمی‌ترین درخت کوچه محافظت می‌کرد. خانواده‌های رستگارمقدم، مخیرایرانی، عصمتیان و بافندگان مجاور که هرکدام فرزندی را در جریان جنگ تحمیلی تقدیم این آب‌وخاک کردند، از دیگر ساکنان قدیمی کوچه پله محسوب می‌شوند. سرانجام باید از خاندان‌های صادق نژاد، عصار، عظیمی، غفوری، سیدمؤذنی، اخلاقی، بهادری، پهلوان، موسوی، دانشور، خبازی و دیباغ به‌عنوان دیگر خانواده‌های قدیمی نوغانی که بخشی از عمر خود را در کوچه پله گذراندند، نام برد.

مشهد، از آرا‌مگاه خواجه ربیع نیز، بارها بازدید کرد و این موضوع در سفرنامه او هست. عکسی که در «عکس‌نوشت» امروز ملاحظه می‌کنید، یکی از معدود تصاویر باقی‌مانده از دروازه ورودی باغ مزار خواجه ربیع است، عکسی که هانری رنه‌دالمانی در سفرنامه خود منتشر کرده است. او در سال ۱۸۹۸ میلادی (۱۲۵۵ سال پیش)، به مشهد آمد

افین؛ یادگار دوره تیموری

روایتی درباره یکی از مساجد قدیمی قهستان

هادی دقیق‌آز از شکوه قدیم و معماری شگفت انگیزش، چیزی نمانده است به جز ایوانی بدون سقف و چند طاق، طاق نما و دیواری به‌عنوان حریم بنا که انگار به‌زور قصد داشته است فضای روستای افین را از مسجد جامعش جدا کند. روستای افین از توابع بخش زهان شهرستان زیرکوه در استان خراسان جنوبی است که جدا از آب‌وهوای گرم و خشکش، مزارع زرشک فراوانی دارد. درکل، قاین و زیرکوه پایگاه‌های اصلی کشت زرشک کشور شناخته می‌شوند و افین نیز از دایره این قاعده کلی شهرستان زیرکوه بیرون نیست. جنوب روستای افین، پراست از باغ‌های زرشکی که حالا رفته رفته مساحتشان بسیار بیشتر از روستا شده است.

راه اصلی رسیدن به افین، قاین است. از کمربندی شهر قاین، جاده‌ای به سمت شرق استان و مرز افغانستان می‌رود. در مسیر این جاده، شهری است به نام «اسفند» که بازار جنوب آن، جاده‌ای مستقیم به افین می‌رسد. افین در نخستین چشم‌انداز مثل بقیه شهر و روستاهای مسیر است. اما چند بنای سنگی و آجری و گلی، شهادت می‌دهند که با دیگر مناطق این شهرستان فرق دارد. تاریخی که اینجا بنا شده است، گواه دیرینگی منطقه است و دورترین زمانی را که برای ساخت مسجد جامعش می‌توان قلمداد کرد، دوره تیموری است. مسجد جامع افین، آذر ۱۳۷۷ در فهرست آثار ملی قرار گرفت.

- مسجد جامع تک‌ایوانی

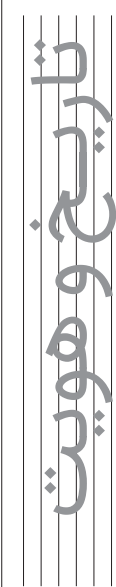
مسجد جامع افین تقریباً در میانه روستا قرار دارد. پشت ایوان مسجد که به سمت قبله است، تقریباً خبری از خانه‌های اهالی روستا نیست و تا چشم کار می‌کند، پی بناهای قدیمی است که قلعه و آب‌انبار متروک روستا نیز بخشی از آن است. بعد از این‌ها هم زمین‌های زرشک روستاییان است. در نظر اول، از یک سو نمای ایوان بازمانده مسجد جامع افین، تصویر مسجد جامع قاین را تداعی می‌کند و از سوی دیگر، همان تک‌ایوان باقی‌مانده‌اش، تصویر پاشکوه مسجد ملک زوزن خواف را به ذهن می‌آورد؛ مسجدی با ابهت که حتی بدون سقف هم می‌توان صدای پیچیدن بانگ مؤذن را زیر ایوانش تصور کرد. با وجود این در شباهت مسجد جامع افین به مسجد جامع قاین، لباف خانیکی، باستان‌شناس، معتقد است: «مسجد جامع قاین بر اثر زلزله سال ۴۵۸ قمری ویران شده و در پی جابه‌جایی شهر، نقشه و مصالح ساختمانی مسجد جامع به شهر جدید حدود سیصد متری مسجد کهن، منتقل و مسجد کنونی مانند مسجد کهن در مقیاسی کوچک‌تر به سال ۷۹۶ قمری ساخته شده‌است. بعدها نیز با استفاده از همان نقشه، مسجد جامع افین ساخته شده است. این مسجد در دوران تیموری و با الگوبرداری از مسجد جامع قاین با تفاوت‌های جزئی ساخته شده است. در آن دوران، مساجد معمولاً چهار ایوانی ساخته می‌شد. اما مسجد افین مانند مسجد کنونی قاین، برخلاف سنت معمول به شیوه تک‌ایوانی ساخته شده است.»

- ویژگی‌های مسجد جامع افین

مسجد جامع افین، میان سرایی نسبتاً وسیع دارد و در سه سوی میان سرای مسجد، غرفه‌هایی با اختلاف ارتفاع نسبت به کف ایجاد شده‌اند. در دو سوی ایوان بدون سقف مسجد، دو ورودی است که با طاق جناغی به شبستان‌های دو سوی ایوان می‌رسیده است. سقف تک‌ایوان مسجد نیز ظاهراً به همین شیوه و مشابه آنچه در قاین می‌بینیم، با طاق جناغی تزئین شده بوده است. پس از این ورودی‌ها نیز، دنباله پی سنگی ساختمان را که رو به بالا بگیریم، به دو پایه منار آجری می‌رسیم که متأسفانه آن‌ها نیز از طاق طبقه دوم به بعد، مثل بقیه بنا از بین رفته‌اند. داخل این مناره‌ها پله‌هایی مارپیچ وجود داشته که هم به طبقه بالایی رواق‌ها دسترسی داشته و هم مؤذن را به بالای مناره می‌رسانده است. آنچه از مسجد جامع افین مانده است، نشان می‌دهد شالوده بنا را با لاشه سنگ ساخته‌اند و دیوارهایش تا ارتفاعی مشخص، همه از سنگ‌هایی است که روی آن‌ها را با ملاط گچ پوشانده بودند، اما از آنجا به بعد، مصالح بنا آجر و ملاط گچ و ماسه است. لباف خانیکی معتقد است یکی از تفاوت‌های این مسجد با مسجد جامع قاین، این است که در این مسجد سه اتاق مربع گنبد دار در انتهای ایوان ایجاد شده که شاید معمار خواسته است مجاورت چهارطاقی و ایوان را در کنار هم یادآوری کند. در این بین، تزئینات گچ‌بری بنا، قاب‌بندی‌های موزون و تقارنی که در همه جای این تک‌ایوان به چشم می‌آید، از ویژگی‌های دیگر این بناست. تزئینات گچی بنا شامل نقوش اسلیمی، هندسی، کتیبه‌هایی به خط ثلث و... است.

- منبر آجری مسجد جامع دوره تیموری

ویژگی دیگر این مسجد که آن را خاص کرده است، منبری آجری در انتهای ایوان و کنار محراب آن است. این منبر زیبا تزئینات گچی فراوانی داشته است و حتی هنوز هم می‌توان رد این تزئینات را بر پله‌ها و در اطرافش دید، اما متأسفانه تزئینات گچی منبر در طول سال‌ها خراب شده و شاید در زلزله‌های پیاپی منطقه، ریخته است. حتی بخشی از آجرهای منبر هم از محل خارج و از مسجد بیرون برده شده است؛ البته این اتفاق در جاهای دیگر مسجد هم افتاده است. محراب مسجد نیز گچ‌بری‌های خاص و کتیبه‌های گچی داشته که امروز تقریباً چیزی از آن‌ها باقی نمانده است. با وجود این، همین هم گواهی می‌دهد مسجدی با این همه تزئینات، روزگاری رونق زیادی داشته و میزبان نمازگزاران بسیاری بوده است. مسجد جامع افین تاکنون چند بار مرمت شده، اما هنوز نیازمند مراقبت‌های ویژه است؛ زیرا تطبیق دادن عکس‌های زمان ثبت ملی‌شدن بنا با عکس‌های امروز، نشان می‌دهد که تخریب بنا همچنان ادامه دارد است و فقط سرعتش کم شده است. افین امروز در مسیر اصلی رفت‌وآمد نیست، اما مسجد جامعش، روزگاری عامل و نشانه رونق سرزمین قهستان بوده است.

فوتو مشهد